

Володимир Вакулич

ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНА ТЕРОРИЗМУ

Активізація тероризму наприкінці минулого – на початку поточного століть природно зумовила нагальну потребу його всебічного пізнання як одного із суспільно небезпечних явищ з тим, щоб виробити відповідні механізми для ефективної боротьби з ним. Дещо

несподівано з'явилося, що на загал, його власне природа явно недостатньо вивчена, навіть більше того – багато в чому позначена особливостями феноменології. Через те не дивно, що серйозні дослідники цієї проблеми намагаються вивчати її в цілісному, системному форматі. Їхня увага передусім зосереджується на осмисленні базових характеристик явища, його історичних витоків, основних причин виникнення, ступеня впливу на довкілля та узалеженості від динаміки нинішнього процесу глобалізації світу і т.д.

Крім іншого, при цьому з'ясувалося, що на якості дослідження феномена тероризму негативно позначається брак належної науково-теоретичної ідентифікації цього явища (значні термінологічні розбіжності в тлумаченні базових понять, як, наприклад, “терор”, “тероризм”, “міжнародний тероризм”, відповідної типологізації, вироблення певного спільного підходу до його оцінки, визначення місця в суспільно-політичних процесах, зрештою, винайдення ефективних механізмів не лише для боротьби з цим злом, а, перш за все, надійних способів усунення причин його виникнення.

Слід зазначити, що з вивченням проблеми тероризму взагалі складається досить цікава ситуація. По-перше, помітне прагнення якомога оперативніше теоретично осмислити це явище, визначити його фактичне місце в історії, а відтак – і в теорії суспільствознавчої науки (традиційно йдеться про конфліктологію, хоч, думаємо, на часі виокремлення автономного піднапряму – терорології, що пропонують окремі дослідники і що зумовлюється самою значущістю проблеми тероризму). Про це свідчать численні публікації зарубіжних і вітчизняних авторів, котрі намагаються об'єктивно пояснити тероризм взагалі.

По-друге, намітилася чітка тенденція до поглибленого тлумачення сутності цього неординарного явища в системі сучасних глобалізаційних координат.

Так, у вітчизняному суспільствознавстві з'являються спроби докладного вивчення тероризму на монографічному та дисертаційному рівнях (В. Антипенко, О. Бардін, О. Бодрук, А. Веселовський, Я. Дашкевич, І. Дем'янчук, А. Дорошенко, В. Ємельянов, О. Левченко, В. Ліпкан, Ю. Марченко, П. Масляк, Д. Никифорчук, М. Руденко та ін.). При цьому помітна тенденція до пояснення цього явища у ширшо-

му форматі “тероризм – анти тероризм” на основі творчого використання теоретичних положень синергетики (це стосується, передусім, праць, авторами яких є С. Телешун, Б. Канцелярук, В. Вознюк, М. Руденко, А. Дорошенко, В. Ліпкан, Д. Никифорчук).

Варто назвати й наукові доробки зарубіжних дослідників Д. Белла, І. Валлерстайна, А. Гарфінкла, С. Гука, Б. Дженкінса, М. Келдора, Д. Пайпса, Дж. Спенієра, С. Гантінгтона, К. Хіршмана, Ю. Антоняна, С. Бєглова, М. Ільїна, С. Ляхова, В. Максименка, Ф. Толіпова, В. Устинова, М. Чешкова, котрі різні аспекти проблеми тероризму намагаються розглядати через призму сучасної епістемологічної теорії.

Цікавою прикметою сьогодення є те, що переважна більшість авторів наукових розвідок з багатьох суспільно-політичних проблем зазвичай не обходять і теми тероризму. Саме тому не можна погодитися з окремими твердженнями про те, що нібито тема тероризму нині вже відступає на другий план. Якраз навпаки: так само, як тероризм набуває нових, дедалі вишуканіших і небезпечніших форм вираження (вдосконалюється, використовуючи значні фінансові і найсучасніші технічні та інформаційні ресурси), й поглиблюється його теоретичне осмислення.

Наразі можна говорити про започаткування нового (власне другого), якісно вищого етапу його пізнання і тлумачення. Щоправда, слід зазначити, що при цьому й досі не повною мірою розв’язано чимало питань, які постали на першому етапі (про деякі з них йшлося раніше). Зокрема, маємо на увазі такий основоположний аспект, як з’ясування суто історичних витоків тероризму. Характерно, що принагідно цього аспекту (як, втім, і згадуваного – про існуючі суттєві термінологічні розбіжності) так само торкаються у своїх публікаціях численні автори, як вітчизняні, так і зарубіжні. І це зрозуміло: без з’ясування історичних коренів складного суспільного явища практично унеможливується об’єктивність його можливої сутнісної ідентифікації (натомість криється загроза його міфологізації).

У пропонованій статті автор ставить завдання певною мірою узагальнити основні історичні екскурси проблеми тероризму, передусім, спробувати пояснити цей феномен як своєрідну складову процесу суспільно-історичного розвитку і, зокрема, на сучасному етапі цивілізаційного поступу.

Об'єктом наукової уваги є, головним чином, дослідження, в яких порушуються питання історичних витоків явища тероризму. Отже, предметом аналізу обрано з'ясування ступеня закономірності пов'язаності тероризму з процесами функціонування світової цивілізації.

Огляд літератури з порушеної у статті теми, думаємо, не потребує автономного виокремлення, оскільки буде фактично презентований в основній (аналітичній) частині.

Науковою новизною статті можна вважати спробу автора визначити принаймні основні історичні витoki явища тероризму і, зокрема міжнародного, через призму процесів історичного розвитку спільноти.

В цьому сенсі важливо позбавитися традиційного сприйняття цього феномена як суто деструктивного – концептуально об'єктивніше його сприймати як присутню складову, що дасть змогу визначити його справжню рольову функцію у процесах розвитку. Тобто, йдеться про нову парадигму пізнання складного явища.

Теоретичне значення може визначатися практичним внеском автора цього концепту у формування (вироблення) об'єктивного концептуального підходу, який уможливив би достовірне пояснення історичних витоків тероризму як присутньої складової суспільного розвитку.

Події 11 вересня 2001 року актуалізували необхідність з'ясування природи тероризму, зокрема, дали імпульс для здійснення певних історичних порівнянь. Проте звернення до історичних аналогів давало підстави хіба що підтверджувати факт реальної причетності терористичних актів до спроб в такий спосіб розв'язати певну конфліктну ситуацію, причому в окремо взятій країні. А як пояснювати феномен сучасного, міжнародного тероризму, який чимраз відчутніше дошкуляє вже світовій спільноті і навіть реально загрожує самому її існуванню? Саме це стало предметом пильної наукової уваги сучасних дослідників цієї планетарної проблеми. Перші результати зусиль вчених обнадійливі: принаймні переконливо доведено, що без врахування ступеня сукупного впливу на формування підґрунтя для виникнення тероризму цілої низки соціоприродних, конфесійних, історичних, фізіолого-психологічних чинників цю

проблему збагнути, а відтак – розв’язати (чи запобігти) навряд чи буде можливим.

Щодо історичних вимірів тероризму, то доцільно навести міркування історика А.Ю. Мартинова: “Всесвітня історія рясніє свідченнями особливо характерних дій в умовах радикального зламу ціннісних систем, пов’язаних, як правило, з суттєвими суспільними потрясіннями.

Теракти стають, з одного боку, формою протесту проти того на-пряму, яким розвиваються події, а з іншого – методом “радикального” вирішення певних проблем силового нав’язування суспільству позиції певної соціальної групи або психічно хворої особи, яка намагається здобути собі славу Герострата”¹. Вчений припускає, що слід завдячувати Брутові, який задокументував перший політичний теракт, вчинений у 44 році до н.е. (мається на увазі вбивство Юлія Цезаря, що тоді кваліфікувалося як тираноборство, яке спричинило розв’язання громадянської війни). На європейських теренах терор набув поширення у зв’язку з подіями релігійної Реформації і Контрреформації у формі “священної інквізиції”, за допомогою якої викорінювалася всіляка “ересь”.

Французька революція 1789 – 1794 рр. ознаменувалася масовими терористичними актами, зокрема, вбивствами відомого політика Марата, Робесп’єра та його соратників. У XIX ст. “новим словом” в активізуванні терористичних дій стала ідея марксизму про встановлення диктатури пролетаріату насильницькими методами. Хоч, як відомо, загалом К. Маркс засуджував терористичні акти (зокрема, анархізм Бакуніна), обстоював революційні методи боротьби. “А з іншого боку, його ідея “диктатури пролетаріату” стала джерелом терору як за 1917 – 1953 років у СРСР, так і за часів “червоних кхмерів” Пол Пота в Камбоджі². Двадцяте століття А. Мартинов називає “історією тероризму”: започаткована анархістами хвиля вбивств “...Прокотилася країнами Європи. У 1901 р. було вбито президента США Уільяма Мак-Кінлі. Хвиля терактів заповонила Росію під час революції 1905 – 1907 рр. Нарешті, 28 червня 1914 р. сербський націоналіст, член терористичної організації “Чорна рука” Гаврила Принцип вбиває австралійського ерцгерцога Фердинанда”³, що спричинило Першу світову війну.

На думку російського дослідника А. Щеглова, основою вчинення політичних і державних терористичних актів є ідеологія. Він зазначає, що Росія XIX–XX століть “...була своєрідним полігоном, азбукою тероризму: “Йду працювати в терор”, – казали Дмитро Каракозов, “народовольці”, Олександр Ульянов та інші. Плеяда людей, поза сумнівом, мужніх і чесних, перейнятих, здавалося б, світлими помислами, але не вбачаючи іншого способу досягнення своїх цілей, була ввергнута в жорстоку таємну “війну”⁴. На особливості політичного терору німецький філософ К. Гейнцен вказував ще 1948 року: в політичній боротьбі вбивство не може бути заборонене, а знищення сотень і тисяч людей може бути виправдане вищими інтересами людства. Цю ідею розвинули у своїх працях Бакунін і Кропоткін, доводячи необхідність “пропагандами діями”, тобто, що безпосередньо теракти можуть спонукати маси до боротьби з владним режимом⁵.

Щодо політичного терору, то, як зазначає дослідник А. Гушер (керівник Центру стратегічного розвитку), ще в середньовіччі представники екстремістського крила шіїтського руху ісламіттів-ассасинів (від чого запозичене англійське і французьке слово *assassin* – убивця) займалися систематичною ліквідацією сунітських правителів та лідерів хрестових походів. “Політичний терор практикували деякі таємні товариства в Індії та Китаї. У XIX – XX століттях терор набув розмаху в Росії та Західній Європі”⁶.

Російські аналітики Ф. Сейранян та М. Лаврін звертають увагу на певну закономірність в історії світової спільноти: у критичні періоди в багатьох державах в окремих громадян виникало бажання знищувати людей. “Так в суспільні відносини увійшов фактор насильства. Споконвіку окремі групи всередині суспільства заради досягнення своїх цілей і втілення в життя власних інтересів використовували терор. Саме слово “терор” латинського походження, означає “страх”, “жах”. Терор застосовували в добу інквізиції, під час двірцевих переворотів та повалення монархів. Особливо активно використовувалися терористичні методи в періоди всіляких революційних перетворень”⁷. І цілком закономірно, вважають дослідники, що тероризм як специфічний термін на позначення насильства щодо політичних супротивників вперше був використаний під

час Великої французької революції, а останнім часом він "...перетворився в серйозну перешкоду на шляху розвитку міждержавного співробітництва, зміцнення міжнародного і правового порядку"⁸.

Відомий аналітик і експерт з питань тероризму Волтер Лакер (співголова Міжнародної дослідницької ради Центру стратегічних і міжнародних досліджень) докладно простежує "...історію виникнення тероризму, починаючи з окремих націоналістичних груп, які зазнавали гноблення, а також радикалів, які прагнули до політичних змін, до дрібних об'єднань фанатиків, захоплених помстою або просто жадобою руйнування"⁹. В його книзі "Новий тероризм: фанатизм і зброя масового знищення"¹⁰ досліджуються проблеми міжнародного і національного тероризму, політичного насильства та жорстокості. Хоч і видана наприкінці минулого століття, книга цікава тим, що містить ґрунтовний аналіз історії "розвитку фанатизму" у світі. Як принагідно підкреслює Ентоні Гуїнтон (екс-директор Управління боротьби з тероризмом Держдепартаменту США), в ній "...подано панорамне дослідження тероризму, простежується історія його появи з давніх часів і до наших днів. Прогноз автора щодо розвитку тероризму в майбутньому набуває особливого значення для політиків, юристів, які виробляють відповідні правові норми та механізми їх застосування. Автор попереджує громадськість про нову небезпеку, яка чатує на світову спільноту"¹¹.

В. Лакер наголошує на тому, що тероризм, маючи давню історію, відомими подіями кінця 90-х років минулого століття (в Алжирі, Ірані, Індії, Шотландії, Бейруті, Оклахома-сіті та в ін. місцях) знову нагадав про себе як злочинне явище цивілізаційного розвитку. Але, як підкреслює аналітик, до зазначеного часу ці акти мали здебільшого локальний характер, завдали лиха порівняно невеликій групі людей.

Нині ситуація докорінно змінилася, оскільки в руках терористів опинилися знаряддя страшної руйнівної сили, а людська природа майже не змінилася.

В цьому сенсі він вважає слушним й щодо тероризму застереження теоретика міжнародного права Т.Дж. Лоуренса відносно війни: "...Спроба завадити використанню зброї, яка спричинить руйнування у величезному масштабі, приречені на провал. Людина

завжди вдосконалює своє озброєння і робитиме це доти, доки відчуватиме в цьому потребу”¹². Це підтверджується, зокрема, природою фанатизму, який останнім часом набув апокаліпсичного характеру. Історично склалося так, що традиційні терористичні організації налічували сотні, а то й тисячі осіб, а сьогодні вони можуть бути зовсім нечисленні, зате значно радикальніші, жорстокіші і невловиміші, що ускладнює завдання ефективної боротьби з їхньою діяльністю.

Характерним для розуміння позиції В. Лакера щодо труднощів пошуку спільного підходу до оцінки явища тероризму є його посилення на тезу Ніцше про те, що “...Лише явища, які не мають історії, можуть бути визначені; тероризм, немає потреби повторювати, має давню історію”. Тим більше, коли існував та існує не один, а численні види і різновиди тероризму, які нерідко мають мало спільного. Як прогнозує В. Лакер, в осяжному майбутньому тероризм закономірно зазнаватиме глибоких трансформувань і набуватиме дедалі складніших і несподіваніших патологічних форм.

Історичних аспектів феномена тероризму також торкалися у своїх працях й такі відомі фахівці з проблематики суспільно-політичних явищ, як К. Хіршман та Р.Ч. Кларк¹³.

Єгипетський дослідник явища тероризму Мохамед Комал Алам (нині живе і працює в Болгарії) вважає, що для розуміння природи тероризму не завадило б взяти до уваги таку історію з першої сторінки книги американського мислителя Ноама Чомські “Корсари та імператори в міжнародному тероризмі у реальному світі” (вийшла друком у 1986 році): “Святий Августин Блаженний розповідав про одного пірата, який колись потрапив у полон і на запитання Олександра Великого, як він насмілився порушувати спокій на морі, як взагалі сміє турбувати всіх на цьому світі?, відповів, що він здійснює свої набіги один, на одному маленькому судні і його вважають злодієм і розбійником, а коли Олександр Великий для цього використовує цілий флот, його величають імператором...”¹⁴. Автор зауважує, що ця історія має глибокий смисл і може слугувати для пошуку відповідей на чимало загадок такого феномена, як тероризм, особливо в сучасних формах його проявів. Він в такий спосіб проводить аналогію з поведінкою Сполучених Штатів, які,

намагаючись будь-що утримати своє становище гегемона у світі, тим самим змушують інших саме таким, терористичним, способом рефлектувати на ситуацію. Наступні події, як знаємо, лише переконливо підтверджують цю тезу, особливо якщо мати на увазі дві ініційовані американською адміністрацією так звані антитерористичні війни – в Афганістані та Іраку.

Зрозуміло, в обмеженій обсягом статті неможливо бодай ретроспективно зробити докладніший огляд історичного аспекту тероризму. Проте й вибірково використані різнопланові джерела дають підстави для того, щоб констатувати:

1. Тероризм як суспільне явище пройшов складну історичну еволюцію як іманентна складова процесу цивілізаційного розвитку.

2. Нинішній стан розробки проблем тероризму зумовлює потребу підготовки фундаментального наукового дослідження історії цього феномена.

3. Теоретична розробка проблеми сучасного міжнародного тероризму має ґрунтуватися на новій пізнавальній парадигмі, суть якої полягає в тому, що слід позбавитися традиційного лінійного підходу до оцінок цього системного явища.

¹ Мартинов А.Ю. Виклик з боку терористів // Політика і час. – 2001. – № 10. – С. 23–24.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Щеглов А.В. Общество и терроризм: заколдованный круг // Безопасность. – 2002. – № 7–8 (58). – С. 91.

⁵ Там само.

⁶ Гушер А. Чума XXI века // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 10. – С. 3.

⁷ Сейракян Ф.Г., Лаврин М.А. Терроризм: история, эволюция и новые реали // Армагеддон. Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. – Кн.9 (январь - март). – М., 2001. – С. 161.

⁸ Там само.

⁹ Лакер В. Новый терроризм: фанатизм и оружие массового уничтожения // Реферат. сборник Международный терроризм и право РАН ИНИОН. Центр социол. научн.-информ. исслед. Отд. правоведения. Редкол.: Пивоваров Ю.С. (отв.ред.) и др. – М., 2002. – С. 8.

¹⁰ Laqueur W. The new terrorism: Fanatism and the arms of mass destruction. N.Y.: Oxford univ.press., 1999. – VII, 312p.

¹¹ Международный терроризм и право. Реферат. сборник РАН ИНИОН. Центр социол. научн.-информ. исслед. Отд. правоведения. Редкол.: Пивоваров Ю.С. (отв.ред.) и др. – М., 2002. – С. 8.

¹² Там само.

¹³ Див.: Hirsehmann K. Terrorismus in neuen Dimensionen: Heintergruende und Schlussfolgerungen // Aus Politik und Zeitgeschichte. – Bonn, 2001. – №51. – S. 7–15.

¹⁴ Мохамед Камал Алам. Държавният тероризъм или наглото лице на Америка. – “Жарава-2002”, 2003. – С. 13.